

U POTRAZI ZA NATPISIMA PAPALIĆEVE ZBIRKE:
SARKOFAG JULIJA KIRANA I VARIJE FLAVIJE SALONIJE
(AD CIL III 2584)

Dino Demicheli

UDK: 930.271(497.5Solin)“652“
Izvorni znanstveni rad

Dino Demicheli
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Z a g r e b
ddemiche@ffzg.hr

Rad se bavi analizom rimskoga natpisa koji se nekoć nalazio u najstarijoj epigrafskoj zbirci u Hrvatskoj – onoj koja je pripadala splitskom humanistu Dmini (Dominiku) Papaliću. Zbirku je opisao Marko Marulić, čiji su podaci kasnije bili prepisivani i naposljetku korišteni kao izvor za sastavljanje djela *Corpus inscriptionum Latinarum*. U kasnijoj stručnoj literaturi natpis je bio samo spomenut. Ovdje se prvi put daje njegova epigrafska analiza, i to na temelju autopsije, pri čemu je utvrđeno nekoliko odstupanja od objavljenog teksta, pa se predlaže novo čitanje. Natpis, koji je uklesan na sarkofagu, ima nekoliko jezičnih karakteristika koje su česte za razdoblje kasne antike, u kojem je i nastao. Detaljnim pregledom površine sarkofaga utvrđeno je da je u sadašnjem stanju preinačen, tj. da je prethodno već bio upotrijebljen za drugog pokojnika; o tome svjedoče tragovi slova *i*/ ili ukrasa ranijeg natpisnog polja.

Ključne riječi: Marko Marulić, Papalićeva zbirka, Salona, Split, epigrafija, sarkofazi, kasna antika, humanizam, onomastika, vulgarni latinitet

1.

Prilikom arheoloških istraživanja šezdesetih godina prošlog stoljeća unutar bivše crkve i samostana sv. Klare u istočnom dijelu Dioklecijanove palače pronađena su dva sarkofaga s natpisima.¹ Istraživanja su se obavljala u sklopu čišćenja istočnih

¹ Tomislav i Jerko M a r a s o v i ć, »Pregled radova urbanističkog biroa na istraživanju, zaštitu i uređenju Dioklecijanove palače od 1955-1965«, *Urbs*, 4 (1965), 35.

»podrumskih« prostorija iznad kojih se nalazio spomenuti samostan, koji je danas, nakon preuređenja, pretvoren u Etnografski muzej Split. Oba sarkofaga nalazila su se ispod pločnika crkve, a služila su kao zidane grobnice. Onaj predromanički, koji je pripadao splitskom nadbiskupu Ivanu, dobio je u znanstvenoj literaturi zasluženu pozornost,² dok je drugi, antički, ostao nedovoljno zapažen (**Slika 1**). Naime, iako je već tada utvrđeno da je natpis na njemu nekoć pripadao Papalićevoj zbirci i da je opisan kod Marulića te da je uvršten u zbirku *Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. III, br. 2584 (**Slika 7**),³ istom je prilikom obznanjeno da spomenik nije od značajnijega znanstvenog interesa.⁴ Fotografija sarkofaga prethodno je donesena u izvještaju o istraživanju, zaštiti i uređenju Dioklecijanove palače,⁵ a natpis se u literaturi više nije spominjao. Prije nekoliko godina na sličan je način uočen, a potom i znanstveno obrađen jedan natpis iz Papalićeve zbirke koji je bio uklesan na sarkofagu đakona Flavija Julija.⁶ Sarkofag iz Svete Klare danas je izložen u zapadnome dijelu »podruma« Dioklecijanove palače, gdje trpi oštećenja zbog neadekvatnih uvjeta, nadasve zbog djelovanja vlage, pa je na nekoliko mjesta već promijenio boju.

Natpise iz Papalićeve zbirke prepisao je Marko Marulić u svojem djelu *In epigrammata priscorum commentarius* (*Tumač uz natpise starih*).⁷ Prema razmjerno nedavno pronađenu autografu tog djela u Bodleian library u Oxfordu, Marulićeva zbirka sadrži 141 natpis, od kojih je 29 iz Salone.⁸ Za samo je djelo

² Branimir G a b r i č e v i ć, »Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 62 (1960=1967), 87-102.

³ Sve verzije čitanja do objave u CIL-u donesene su u komentaru natpisa CIL III 2584.

⁴ B. G a b r i č e v i ć, n. dj. (2), 87, bilj. 4

⁵ T. i J. M a r a s o v i ć, n. dj. (1), 37.

⁶ CIL III 2654; Dino D e m i c h e l i, »*Perditum et repertum*: sarkofag đakona Flavija Julija (ad CIL III 2654)«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 102 (2009), 129-142.

⁷ Do danas je iz Papalićeve zbirke sačuvano ukupno jedanaest natpisa. Tri su u Italiji (Verona, CIL III 131*; Padova, CIL III 1933; Treviso, CIL III 2475), pet ih je izloženo u Arheološkome muzeju Split (CIL III 1935; 1961; 1979; 2096; 2551), jedan je izložen u riznici splitske katedrale (CIL III 2654), jedan (ovdje obrađen) izložen je u »podrumima« Dioklecijanove palače (CIL III 2584). U najnovije je vrijeme ustanovljeno je postojanje još jednog natpisa, CIL III 1981; usp. Bratislav L u č i n, »*Jedan model humanističke recepcije klasične antike: In epigrammata priscorum commentarius Marka Marulića*«, doktorska disertacija, Zagreb, 2011, 37, bilj. 111. (Disertacija je dostupna u elektroničkom obliku na adresi: http://bib.irb.hr/datoteka/527859.Lucin_-_Jedan_model_humanisticke_recepcije_doktorat.pdf.) Moguće je da bi tim sačuvanim natpisima trebalo pridodati i vojničku diplomu (CIL XVI 38), koja se još prije sedamdesetak godina nalazika u arheološkom muzeju u Firenci. U tom bi slučaju bilo sačuvano dvanaest natpisa Papalićeve zbirke.

⁸ Darko N o v a k o v i ć, »Dva nepoznata Marulićeva rukopisa u Velikoj Britaniji: Ms. Add. A. 25 u Oxfordskoj Bodleiani i Hunter 334 u sveučilišnoj knjižnici u Glassgowu«, *CM VI* (1997), 7; B. L u č i n, n. dj. (7), 43, 62, 72.

ustanovljeno da je nastalo između 1503. i 1510. godine.⁹ Kao mnoge druge zbirke iz doba humanizma i renesanse, i ova sadrži neke neautentične natpise. Naime, kao većina ranih epigrafičara, splitski humanist nije uvijek prepisivao izravno s kamenih izvornika, nego je neke od natpisa preuzeo iz rukopisa drugih sakupljača i prepisivača.

U CIL su uvrštene i krivotvorine, ali su izdvojene u skupinu naslovljenu *Inscriptiones falsae vel alienae*. Govoreći o Marulićevoj epigrafskoj zbirci, Theodor Mommsen naglasio je da za mnoge natpise ne postoji dokumentarna potvrda, a za neke je dopustio mogućnost da ih je izmislio sam Marulić (*fortasse quaedam ab ipso Marulo ficta*), ne mogavši, kao ni mnogi drugi humanisti, odoljeti porivu da izmisli ono što mu je u antičkoj baštini nedostajalo.¹⁰ Ipak, u daljnjem tekstu Mommsen ocjenjuje da je Marulić natpise opisao i donio vjerno, iako nije pazio na raspored redaka, a prijepisi mu nisu besprijekorni.¹¹ Kod dvaju natpisa čini se da se uistinu radi o Marulićevoj intervenciji (bilo da ih je izmislio ili adaptirao).¹²

2.

O Marulićevo epigrafskom traktatu posvećenom prijatelju Dmini Papaliću pisalo se u više navrata,¹³ a nedavno ga je znanstveno obradio i u kritičkom izdanju objavio Bratislav Lučin.¹⁴ Dio posvećen salonitanskim natpisima prvi je tiskom objavio Šime Ljubić.¹⁵ U njegovu izdanju, natpis koji nas ovdje zanima nalazi se pod brojem 16, dok se u spomenutom kritičkom izdanju čitava teksta on pojavljuje pod brojem 128. Osim kod Marulića, natpis se nalazi i kod Ivana Lučića, koji daje i

⁹ B. L u č i n, n. dj. (7), 62.

¹⁰ CIL III: str. XXIX; D. N o v a k o v i ć, n. dj. (8), 9; B. L u č i n, »CIL X, 190*: Prijedlog za Marulića«, CM VII (1998), 48.

¹¹ CIL III: str. 274.

¹² Riječ je o natpisima br. 49 i 136 u Marulićevoj zbirci; B. L u č i n, nav. dj. (7), 184.

¹³ Kerubin Š e g v i ć, »Marco Marulo Pecinić (1450-1524)«, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, 24 (1901), dodatak, 1-8; Milivoj Š r e p e l, »O Maruliću«, *Rad JAZU* 146, Zagreb 1901, 154-220; Emilio M a r i n, »Od antike do Marulića«, *Živa antika*, 27 (1977), 205-215; idem, *Kasnoantički kontinuitet i renesansa u Dalmaciji (Marulićeve zbirke latinskih natpisa)*, *Živa antika*, 28 (1978), 251-257; D. N o v a k o v i ć, n. dj. (8), 5-31; B. L u č i n, n. dj. (10), 47-58; Gorana S t e p a n i ć, »Prvi iza Petrarke: Recepcijski i precepcijski putovi Marulićeve zbirke *In epigrammata priscorum commentarius*«, CM XVI (2007), 239-253.

¹⁴ B. L u č i n, n. dj. (7).

¹⁵ Šime Lj u b i ć, »Inscriptiones Latinae antiquae Salonis repertae a Marco Marulo Spalatensi collectae et illustratae«, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 36 i 37 (1876) (prilog).

varijantna čitanja uz napomenu kako ih je unio *ex schedis meis*.¹⁶ Dakako, u CIL-u se, u kritičkom aparatu, daju sva dotad poznata varijantna čitanja. Kako će se poslije u ovom radu vidjeti, neki su od autora zbirke prije CIL-a pravilno zabilježili ono što je kasnije smatrano greškom.

3.

Crkva sv. Klare bila je otprije poznata po natpisima na nadgrobnim pločama iz razdoblja od 16. do 18. st., od kojih je sastavljan pod u njoj.¹⁷ Nakon Buličeva objavljivanja tih natpisa pod je prekriven nasipom, koji je uklonjen 1963. Tom su prilikom uočena dva spomenuta sarkofaga, koji su u crkvu dospjeli početkom 17. stoljeća i upotrijebljeni su kao grobovi. Na to ukazuje činjenica da je na ploči sarkofaga nadbiskupa Ivana uklesana godina 1618, dok je na ploči kasnoantičkog sarkofaga uklesana godina 1602.¹⁸

Natpis o kojem je ovdje riječ uklesan je na sarkofagu od vapnenca koji izgledom ukazuje na pripadnost lokalnoj produkciji.¹⁹ Sačuvan je sanduk sarkofaga, jednostavna izgleda, kojemu je jedini ukras natpisno polje profilirano obrnutim kimatijem (*cymatium inversum*). Dimenzije sarkofaga su: dužina 229 cm, širina 66 cm, visina 54 cm. Osim pokrova nedostaje i gornji dio prednje desne stijenke (do visine natpisnog polja), koji je vrlo brižno uklonjen, a potom je dužinom ruba uklesan žlijeb koji podsjeća na prag (**Slika 2**), no nije jasno je li on nastao prenamjenom spomenika u 17. stoljeću ili je ta preinaka postojala već u Marulićevo doba. Moguće je da od iste intervencije potječu tragovi žbuke s prednje strane uz gornji desni dio natpisa. Pretpostavljamo da je prilikom prenamjene odlomljen komad prednje strane, koji je zatim uređen na način da se u njega može uložiti nadoknadna kamena ploča, o čemu bi svjedočili žlijeb, tragovi žbuke u njemu i pod istim kutom ispiljene okomite stranice dijela sarkofaga gdje se nalazilo oštećenje. Na bočnim stijenkama vidljivi su okomiti utori koji su vjerojatno služili za učvršćivanje pokrova (**Slika 3**).

Dio natpisnog polja oštećen je dubljom brazdom u gornjem lijevom dijelu. Od šest redaka natpisa pet ih je uklesano unutar polja, a jedan ispod njega. Slova su slabije kvalitete, a njihova je veličina od 3,5 do 5 cm. Tekst koji je objavljen u dosadašnjim izdanjima nije posve podudaran s uklesanim tekstom (**Slika 5**), pa je ovo prilika da se objavi njegovo točno čitanje. Uklesani tekst glasi:

¹⁶ *Ex schedis meis* ovdje se odnosi na rukopis Vat. Lat. 7019; usp. Lučin, n. dj. 48-49.

¹⁷ Frane B u l i ć, »Iscrizioni d'epoca veneta«, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 21 (1898), 172-176.

¹⁸ B. G a b r i ć e v i ć, n. dj. (2), 1967, 87.

¹⁹ O sarkofazima lokalne produkcije v. Nenad C a m b i, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split, 2010.

VARIVS VALENTINVS ET FLAVIA LICEN
 TINA IVLIO CYRANO ET VARIE (*sic*) FLAVIAE SALO
 NIAE FILIS INFELICISSIMIS QVI VIXIIT (*sic*) IV
 LIVS ANNSO (*sic*) XXVIII MESES II ET SALONIA AN
 5 NOS XVI MESES VIII PARENTIIS (*sic*) INFELICISSIMI
 FILIS CARIS POSVERVNT

Restitucija:

*Varius Valentinus et Flavia Licentina Iulio Cyrano et Vari(a)e Flaviae Salo-
 niae fili(i)s infelicissimis qui vixet (sic): Iu/lius annso (sic) XXVIII me(n)ses II et
 Salonia an⁵nos XVI me(n)ses VIII. Parentes infelicissimi/ fili(i)s caris posuerunt.*

Prijevod:

*Varije Valentin i Flavija Licentina svojoj prenesretnoj djeci Juliju Kiranu i
 Variji Flaviji Saloniji. Julije je živio dvadeset osam godina i dva mjeseca, a Salonija
 šesnaest godina i osam mjeseci. Najnesretniji roditelji dragoj djeci postaviše.*

Kako je vidljivo, natpis na sarkofagu dali su uklesati roditelji svojoj djeci, a osim imena i godina života nema drugih podataka. Natpis spominje četiri osobe, što je važno sa stajališta onomastike i zanimljivo za poznavanje obiteljskih odnosa. Osim toga, natpis sadrži nekoliko jezičnih zanimljivosti, na koja želimo ukazati posebice zbog toga što neke od njih nisu zabilježene u dosadašnjim objavama. Umjesto dativa *Variae* uklesano je *Varie*, što bismo možda prije pripisali klesarskoj pogrešci nego vulgarnom latinitetu. Naime, sasvim je normalno da se diftong *-ae* u vulgarnolatinskoj varijanti stegne u *-e*, pa bi stoga vjerojatno i ostali dijelovi imena u dativu (*Flaviae* i *Saloniae*) završavali na *-e*. Još nekoliko podataka govori u prilog pretpostavci o nevjешtu klesaru: riječ *annos* uklesana je kao *annso*, a slovo F oblikom se tek neznatno razlikuje od slova E. Indikativno je i to da je zadnji redak natpisa uklesan ispod profilacije koja uokviruje natpisno polje. Riječ *parentes* u pretposljednem retku teksta uklesana je kao *parentiis*, što je možda pogrešno čitanje rukopisnog predloška, budući da se slovo *E* u kurzivnom pismu bilježilo kao *II*. Pri kraju trećeg retka natpisa, iza zamjenice *qui*, stoji uklesano VIXIIT (vodoravna hasta slova T ovdje nije jasno vidljiva, kao uostalom u još nekoliko riječi u tekstu, a posebno u posljednjoj riječi, *posuerunt*). Moglo bi se stoga pretpostaviti da je u izvorniku pisalo *vixet* (što jest vulgarnolatinski oblik)²⁰, ali moguće je i da je jednostavno uklesano slovo *i* viška. No glavna je pogreška ovdje gramatičke prirode, jer je riječ uklesana u jednini umjesto u množini (*vixerunt*), koju bismo očekivali ako prihvatimo da je zamjenica *qui* ovdje u nominativu plurala, a ne singulara. U CIL-u je zabilježeno da je glasovna skupina *nt* u riječima *parentes* i *posuerunt* uklesana u ligaturi, ali na natpisu se jasno vidi da ligatura nema. Marulić,

²⁰ Nekoliko primjera za *e* umjesto *i* na salonitanskim natpisima: *Afrodete* (CIL III 2194); *menstrabit* (1967); *sene* (2208); *donavet* (2207); *volueret* (9508), *condedi* (9546).

a potom i Lučić, donose ove riječi bez ligature. U ligaturi su, pak, uklesana slova M i E u riječi *meses* (umjesto *menses*), i to oba puta.²¹

Gentilicij *Varius* je u Dalmaciji potvrđen u svim razdobljima Carstva, a inače je bio rasprostranjen svuda, osobito u Italiji i južnoj Galiji. U ranom je carstvu u Dalmaciji prisutan među Italicima, a kasnije među došljacima iz zapadnih provincija.²²

Gentilicij *Flavius/Flavia* u razdoblju kasne antike uglavnom je oznaka visokoga društvenog statusa (*status designationis*) i nose ga odličnici i osobe senatorskog staleža od cara Konstantina nadalje. Kako nema uvijek podrijetlo u izvornome gentiliciju *Flavius* (koji se u Dalmaciji prati od 1. stoljeća), možda je i ovdje u službi počasnog naslova.²³

Gentilicij *Iulius* na natpisima je iznimno dobro potvrđen od 1. st. pr. Kr.

Kognomen preminulog mladića u svim je izdanjima donesen kao *Cyranus*, premda bi se uklesano slovo moglo pročitati i kao Y i kao V, pa bi u drugom slučaju kognomen glasio *Curanus*. Ipak, budući da takav oblik nije zabilježen nigdje u Carstvu, odlučili smo se za čitanje *Cyranus*. Taj je kognomen vjerojatno grčkog podrijetla;²⁴ dosad je potvrđen samo u Dalmaciji, i to još samo na jednom natpisu iz Risinija.²⁵

Kognomen *Salonius/Salonia* nastao je od istoimenoga gentilicija i vrlo je rijedak u Dalmaciji.²⁶ Osim na ovom natpisu, potvrđen je još na jednom natpisu s Hvara,²⁷ i to opet u ženskom imenskom obliku.

Kognomen *Valentinus* je posvuda rasprostranjen, a u Dalmaciji je osobito čest u kasnocarskom razdoblju; najviše ga ima u Saloni.²⁸

Kognomen *Licentina* je mogući *hapax*, odnosno u čitavom je Carstvu u ovakvom obliku zabilježen samo na ovom natpisu.²⁹

²¹ Primjera za ispuštanje nazala *n* ima u svim provincijama, pa tako i u Dalmaciji. Navodimo samo nekoliko primjera kad se *n* ispušta ispred *s*: *co(n)serva* (CIL III 2137); *co(n)servo* (8827); *co(n)iugi* (9203); *me(n)s(ium)* (14253); *posueru(n)t* (14269) (svi iz Salone); *libe(n)s* (14320², Tomislavgrad). Imenicu *consul*, koja se na natpisima krati kao *co(n)s(ul)*, ne treba navoditi kao specifičnost jer je u rimskoj epigrafiji uobičajeno da se ova imenica bilježi na taj način.

²² Géza A l f ö l d y, »Die Personennamen in der römische Provinz Dalmatia«, Heidelberg 1969, 133, 134, s. v. *Varius*.

²³ James G. K e e n a n, »The names Flavius and Aurelius as the *status designationis* in the Later Roman Egypt (part 1)«, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 11 (1973), 33-63; 13 (1974), 283-304.

²⁴ G. A l f ö l d y, n. dj. (22), 184, s. v. *Cyranus*.

²⁵ CIL III 1723; Jovan J. M a r t i n o v i ć, »Antički natpisi u Crnoj Gori, *Corpus inscriptionum Latinarum et Graecarum Montenegro*«, Podgorica, 2011, 67, br. 35.

²⁶ G. A l f ö l d y, n. dj. (22), 286, s. v. *Salonius*.

²⁷ CIL III 309.

²⁸ G. A l f ö l d y, n. dj. (22), 320, s. v. *Valentinus*.

²⁹ G. A l f ö l d y, n. dj. (22), 230, s. v. *Licentina*; Na jednom natpisu iz Rima ovaj je kognomen restituiran kao *Licentina* jer nije u potpunosti sačuvan (CIL VI 11446).

Zanimljivi su obiteljski odnosi koji se mogu rekonstruirati prema imenima navedenim na natpisu. Sigurno je da su Varije Valentin i Flavija Licentina bili muž i žena. Njihova se kći zvala Varija Flavija Salonija: ime joj je sastavljeno od dvaju gentilicija (*Varia* i *Flavia*) koje su nosili njezini roditelji i kognomena *Salonia*. Međutim, nejasno je kako to da se njihov sin zvao Julije Kiran. Uobičajena je praksa, dosta dobro potvrđena na natpisima, da djeca dobivaju gentilicij od oca (npr. ovdje *Varius* – *Varia*). Budući da muško dijete spomenuto na natpisu ima gentilicij *Iulius*, smatramo da mu Varije Valentin nije bio biološki otac. Logičan pokušaj rekonstrukcije međusobnih odnosa bio bi taj da je Flavija Licentina prije braka s Varijem bila udana za nekog tko je nosio gentilicij *Iulius* i da je Julije Kiran bio Flavijino dijete iz prvoga braka. Nakon što joj je prvi suprug umro ili se ona razvela od njega, udala se za Varija Valentina. To bi objasnilo i relativno veliku razliku u godinama dvoje djece: natpis donosi da je sinu bilo 28, a kćeri 16 godina. S obzirom na dob i na to da je drugi gentilicij kćeri glasio *Flavia*, kao i majčin, držimo da nije bila udana, nego je u svojoj onomastičkoj shemi imala dva gentilicija, oba naslijeđena od roditelja.³⁰ To što je zadržala i majčin gentilicij možda bi se moglo objasniti važnošću gentilicija *Flavius* u razdoblju kasne antike, mada se čini da u razdoblju nakon Konstantina on kao oznaka statusa nije bio nasljedan, nego ga je trebalo individualno zaslužiti.³¹ To, naravno, ne isključuje ni mogućnost da su ovi *Flavii* imali taj gentilicij neovisno o visokom društvenom statusu, kao ni mogućnost da je upravo ova djevojka zaslužila takvo priznanje.³²

Ponovna udaja udovice ili razvedene žene bila je u rimskome svijetu uobičajena. Epigrafska građa ne spominje izrijeком udovice ili razvod, nego se o tome zaključuje preko djece koja imaju različita gentilna imena, kako je slučaj i s ovim natpisom. Prema rimskome pravu dijete je u vlasti oca, koji može i zanijekati očinstvo, i prenijeti ga adopcijom.³³ Dijete uživa sva prava kao i njegov otac, što vrijedi i za djecu rođenu nakon očeve smrti.³⁴

Prema izgledu i prema onomastici natpis bi se mogao datirati od kraja 3. do prve polovice 4. stoljeća. Iako se na prvi pogled čini da se radi o nedovršenom sarkofagu, malo boljim pregledom utvrdili smo kako je moguće da je bio ponovno upotrijebljen. Naime, na nekim se dijelovima prednje njegove plohe uočavaju urezi koji bi mogli potjecati od slova starijega natpisa. Osim toga, s lijeve strane natpisnoga polja vidljiva je još jedna linija, koja je paralelna s profilacijom, što možda upućuje na to da je izvorno natpisno polje bilo veće i imalo ukras oblika

³⁰ Udane žene zadržavaju svoje ime, a tek su iznimni slučajevi kada su žene uz svoj gentilicij znale dodati i muževljeve.

³¹ J. G. K e e n a n, n. dj. (23), 297-298.

³² U ovakve zaključke ne možemo biti sigurni, a oni uvelike ovise o tome kako ćemo datirati ovaj natpis.

³³ U l p i a n u s, *Digesta*, 25, 3, 1, 15.

³⁴ Mirelle C o r b i e r, »Divorce and Adoption as Roman familial strategies (Le divorce et l'adoption »en plus«), u: *Marriage, divorce and children in Ancient Rome*, ur. B. Rawson, Canberra – Oxford, 1991, 65.

tabula ansata, a da je ponovnom upotrebom sarkofaga ono svedeno na jednostavni kvadrat (Slika 4).³⁵ Premda je izgledno da je za ovakvu intervenciju otklesana prednja strana sarkofaga, za konačnu potvrdu navedenih opservacija trebalo bi provesti različite vrste skeniranja i mjerenja, kakva u ovoj fazi istraživanja nisu bila moguća.

Ponovna bi se uporaba sarkofaga u kasnoj antici mogla objasniti financijskim prilikama (jer je razumljivo da bi takav sarkofag bio jeftiniji) ili izvanrednim okolnostima (kakva epidemija ili druga nevolja koja je uzrokovala veliku smrtnost, pa na tržištu nije bilo dostupnih sarkofaga). Činjenica da je oboje pokojnika sahranjeno u istom sarkofagu sugerira da su preminuli istodobno ili u malom razmaku.³⁶

Ovakve intervencije u antici nisu česte (ili se ne mogu uvijek uočiti), no na području Salone postoje potvrde prenamjene poganskih sarkofaga u razdoblju ranoga kršćanstva: najjednostavniji postupak podrazumijevao je uklanjanje tragova prijašnjeg natpisa.³⁷ Pri tome se nije previše pazilo na estetiku, pa je površina tih sarkofaga gruba, s vidljivim tragovima naknadne obrade.

Sam natpis ne nudi naznake koje bi omogućile precizniju dataciju; pogotovo nema obilježja karakterističnih za razdoblje ranoga kršćanstva. Ipak, uspoređujući ga sa sarkofazima 4. stoljeća, promatrajući izgled slova te uvažavajući pretpostavku da se radi o ponovo upotrebljenom sarkofagu, bili bismo skloniji datirati ga u prvu polovicu 4. stoljeća, čime bi se mogao smjestiti u ranokršćansko razdoblje (premda osobe zabilježene na natpisu nisu nužno morale biti kršćani).

4.

Budući da je natpis u svoju epigrafsku zbirku uvrstio Marko Marulić, korisno je ovdje donijeti i analizirati njegov prijepis koji je sačuvan u autografu (Slika 6).³⁸

³⁵ Pri osvjetljavanju iz određenog kuta naziru se ostaci ukrasa koji podsjećaju na vitice, no moguće je da se radi o sjenama na ionako neravnoj površini sarkofaga.

³⁶ Iako natpis, na kojem nema naknadnih dorada, sugerira da je oboje pokojnika sahranjeno istodobno, dimenzije sarkofaga jedva dopuštaju tu mogućnost. Stoga nije isključeno da su tijela pokojnika bila spaljena i položena u sarkofag u urnama; iako se sam spomenik datira u ranokršćansko vrijeme, nema znakova koji bi govorili da bi itko od spomenutih na natpisu bio kršćanin.

³⁷ Takav je npr. sarkofag s radiranim natpisom na Manastirinama; usp. Nenad Čamčić, n. dj. (19) str. 23, sl. 7, ili kršćanski natpis iz Šuplje crkve koji spominje ostijarije: npr. M. Štanić & D. Demicheli, »On the early Christian service of the ostiarius in Dalmatia regarding the unpublished inscription from Šuplja crkva in Solin«, u: *Illyrica antiqua II – in honorem Duje Rendić-Miočević*, Zagreb, 2015. (u pripremi).

³⁸ Fotografiju Marulićeva autografa ustupio mi je dr. sc. Bratislav Lučin, kojem ovim putem najsrdačnije zahvaljujem. Autograf se nalazi u Bodleian library, Oxford, *Ms. Add. A. 25*, olim 28398 (591), chart., c. a. 1503-1510, f. LXI.

U prijepisu natpis ima sedam redaka jer Marulić, kao i inače, ne slijedi raspored teksta na kamenu, nego ispisuje tekst prema širini stranice svojega kodeksa. Ovaj natpis, za razliku od većine drugih, nije popraćen komentarom, osim što je iznad prijepisa, kao i uvijek, zabilježena lokacija (*Salonis*). Što se tiče vjernosti prijepisa, najuočljiviji je nedostatak to što je ispuštena sintagma *fili(i)s infelicissimis* (koja bi se trebala nalaziti na prijelazu iz trećeg u četvrti redak Marulićeve prijepisa).³⁹ Ostale netočnosti mogu se podijeliti u dvije skupine: jedna se tiče onomastike, a druga gramatike. Marulić krivo prepisuje gentilicij *Flavia* kao *Elavia*, a kognomen *Salonia* »ispravlja« u *Salona* (dakako, nije mogao znati da se ime *Salonius/Salonia* razvilo neovisno o imenu grada Salone). Druga razina netočnosti u prijepisu tiče se jezičnih karakteristika natpisa: on ispravlja klesarske pogreške, a oblike vulgarnog latinskog prepravlja u klasične (*annso* u *annos*; *Varie* u *Variae*; *vixiit* u *vixit*; *parentiis* u *parentes*; *filis* u *filiis*; *meses* u *menses*).⁴⁰

Gledajući iz perspektive njegova doba, Marulić je pogriješio samo utoliko što je ispustio dvije riječi: ono što danas nazivamo netočnostima u prijepisu može se protumačiti humanističkom potrebom da se tekst predstavi u jezično ispravnu obliku. Krivo prenesen gentilicij *Elavia* umjesto *Flavia* treba prije svega pripisati klesarovu načinu pisanja slova E i F, koja su gotovo identična (treba uzeti u obzir da je u Marulićevo vrijeme poznavanje fonda latinskih imena bilo neusporedivo slabije nego danas). Napomenimo na kraju da je Marulić iza nekih pojedinih riječi i kratica stavljao interpunkcijski znak (točke), a izdanje u CIL-u donosi rastavnu točku gotovo iza svake riječi (**Slika 7**). Autopsijom natpisa nisu uočeni nikakvi znakovi interpunkcije.

5.

Pisanje o poznatom natpisu obično nema vrijednost kao pisanje o novoj epigrafskoj građi. No, osim što je objavljen u CIL-u, ovaj natpis nikad nije bio predmetom epigrafskog proučavanja. Dodatni razlog da mu se posveti pozornosti bilo je to što ga je Marko Marulić uvrstio u svoje djelo te što je nekoć pripadao starinarskoj zbirci Dmine Papalića. Papalićeve pak zbirke iznimno je važna jer je jedna od najstarijih na ovim prostorima. U njoj se na svoj način ogleda humanističko-renesansno ozračje onodobnoga Splita; ujedno ona rječito svjedoči da hrvatski humanizam i interes za antiku nije zaostajao za europskim.

³⁹ Ove se riječi pojavljuju u izdanju u CIL-u, što znači da je između početka 16. st. i 1618. godine, kada je sarkofag ugrađen u pod crkve, netko vidio i prepisao cjelovit tekst natpisa.

⁴⁰ Slično je postupio i u prijepisu natpisa đakona Flavija Julija (CIL III 2654 = *In epigrammata* br. 120): pogrešno uklesan oblik *inferit* zamijenio pravilnim oblikom *inferat*; v. D. D e m i c h e l i, n. dj. (6), 139.

U doba kada ju je Marulić opisao, Papalićeva zbirka sadržavala je nešto više od dvadeset natpisa; neke od njih Marulić je prepisao dok su još bili na svojim izvornim mjestima u Saloni. Od opisanih 29 natpisa utvrđeno je da su sedam falsifikati: Marulić ih je po svoj prilici zatekao u zbirci i prihvatio ih kao autentične.

Kako je vidljivo iz povijesnih podataka, Papalićeva se zbirka već sredinom 16. stoljeća počela osipati; mletačko pustošenje dalmatinske antičke baštine nije ju zaobišlo, pa se tako pouzdano zna da je jedan od najznačajnijih natpisa ove zbirke oko 1555. god. već bio u Padovi.⁴¹ Ipak, najznačajniji nalaz ove zbirke bio je vojnička diploma izdana za Veneta, Ditova sina, pripadnika peregrinske zajednice Daversa, koji je nakon 25 godina služenja u III. kohorti Alpinaca dobio rimsko građansko pravo.⁴² Prema podacima iz CIL-a, nakon što je diploma još u 17. st. odnesena iz Splita, u razdoblju prije Drugog svjetskog rata nalazila se u Firenci u Reale museo archeologico.⁴³

Danas se u Splitu nalazi osam natpisa iz Papalićeve zbirke: pet ih se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, dok su u posljednjih pedesetak godina pronađena još tri: onaj kojim se bavi ovaj rad, prije spomenuti natpis na sarkofagu đakona Flavija Julija te nedavno otkriven natpis uzidan u stubište malog dvorišta Papalićeve palače.⁴⁴

Budući da većina preostalih Papalićevih natpisa do danas nije ubicirana, smatramo da nisu otuđeni. Ne znamo kako su izgledali, ali prema donesenom tekstu držimo da se uglavnom radi o spomenicima prosječnog izgleda i važnosti, pa smatramo da nisu privukli osobitu pozornost. Vrlo su vjerojatno i oni bili iskorišteni kao građevinski materijal za neku zgradu u Dioklecijanovoj palači, poput onog otkrivenog u stubištu Papalićeve palače. Upravo iz tih razloga držimo da bi još pokoji od izgubljenih natpisa iz Papalićeve zbirke trebalo tražiti u splitskim zidovima. Valja se nadati i da će svi dostupni natpisi biti okupljeni na jednome mjestu te dolično prezentirani, pri čemu bi se i za izgubljene mogao predvidjeti prostor.

⁴¹ CIL III 1933; F. B u l i ć, »Due importanti lapidi dalmate nel Museo civico del Padova«, *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 33 (1910), 103-105, T. XIX.

⁴² CIL XVI 38; kod Marulića natpis br. 125.

⁴³ Osim spomenutih, u Italiji se danas nalaze još dva natpisa; usp. ovdje bilj. 7.

⁴⁴ B. L u č i n, n. dj. (7), 37.

Literatura:

- G. Alföldy, *Die Personennamen in der römische Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969.
- F. Bulić, »Inscrizioni d'epoca veneta«, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, Split, 21 (1898), 172-176.
- F. Bulić, »Due importanti lapidi dalmate nel Museo civico del Padova«, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, Split, 33 (1910), 103-105, T. XIX.
- N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*, Split, 2010.
- M. Corbier, »Divorce and Adoption as Roman familial strategies (Le divorce et l'adoption 'en plus')«, u: *Marriage, divorce and children in in Ancient Rome*, (ur. B. Rawson, Canberra – Oxford 1991, 47-79.
- D. Demicheli, »Perditum et repertum: sarkofag đakona Flavija Julija (ad CIL III 2654)«, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Split, 102 (2009), 129-142.
- B. Gabričević, »Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače«, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, 62 (1960 = 1967), 87-103.
- J. G. Keenan, »The names Flavius and Aurelius as the status designationis in the Later Roman Egypt (part 1)«, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Köln, 11, (1973), 33-63.
- J. G. Keenan, »The names Flavius and Aurelius as the status designationis in the Later Roman Egypt (part 2)«, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Köln, 13 (1974), 283-304.
- I. Lučić, *Inscriptiones Dalmatiae*, Venetiis, 1673.
- B. Lučin, »CIL X, 190*: »Prijedlog za Marulića, *Colloquia Maruliana* VII (1998), 47-58.
- B. Lučin, *Jedan model humanističke recepcije klasične antike: In epigrammata priscorum commentarius Marka Marulića*, doktorska disertacija, Zagreb 2011, dostupna na aresi: <http://bib.irb.hr/datoteka/527859.Lucin_Jedan_model_humanisticke_recepcije_doktorat.pdf>
- Š. Ljubić, »Inscriptiones Latinae antiquae Salonis repertae a Marco Marulo Spalatensi collectae et illustratae«, *Rad JAZU* 36 (1876). (prilog).
- Š. Ljubić, »Inscriptiones Latinae antiquae Salonis repertae a Marco Marulo Spalatensi collectae et illustratae«, *Rad JAZU* 37 (1876). (prilog).
- T. i J. Marasović, »Pregled radova urbanističkog biroa na istraživanju, zaštiti i uređenju Dioklecijanove palače od 1955-1965«, *Urbs* 4 (1961-1962), 1965, 23-54.
- E. Marin, »Od antike do Marulića«, *Živa antika*, Skopje, 27 (1977), 205-217.
- E. Marin, »Kasnoantički kontinuitet i renesansa u Dalmaciji (Marulićeva zbirka latinskih natpisa)«, *Živa antika*, Skopje, 27 (1978), 251-257.

- J. J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori, Corpus inscriptionum Latinarum et Graecarum Montenegri*, Podgorica 2011.
- G. Nikšić, »Novi nalazi u koru katedrale sv. Dujma«, *Kulturna baština*, Split, 31, (2002), 139-162.
- G. Nikšić, »Kor splitske katedrale«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split, 40, (2002-2003), 263-307.
- D. Novaković, »Dva nepoznata Marulićeva rukopisa u Velikoj Britaniji: Ms. Add. A. 25 u Oxfordskoj Bodleiani i Hunter 334 u sveučilišnoj knjižnici u Glassgowu«, *Colloquia Maruliana VI* (1997), 5-31.
- G. Stepanić, »Prvi iza Petrarke: Recepcijski i precepcijski putovi Marulićeve zbirke *In epigrammata priscorum commentarius*«, *Colloquia Maruliana XVI* (2007), 239-253.
- K. Šegvić, »Marco Marulo Pecinić« (1450-1524), *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, Split, 24 (1901), dodatak, 1-8.
- M. Šrepel, »O Maruliću«, *Rad JAZU* 146 (1901), 154-220.